

## 13η Διδακτική Ενότητα Η ηθική αρετή και η ηθική πράξη

**Κείμενο αναφοράς: Αριστοτέλης, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, Β  
1.5-8, 1103b2-25**

### **α. Θέμα:**

Η σημασία της ηθικής πράξης για την απόκτηση της ηθικής αρετής.

### **β. Δομικά στοιχεία:**

1. Τι επιβεβαιώνει μέσα στις πολιτείες τη σχέση ηθικής αρετής και ηθικής πράξης, δηλαδή τι επιβεβαιώνει τη σημασία που έχει η επανάληψη ηθικών πράξεων προκειμένου να επιτευχθεί (μέσω των νόμων) ο εθισμός στην ηθική αρετή.
2. Με ποιο τρόπο οι νομοθέτες επιδιώκουν να κάνουν καλούς τους πολίτες (ασκώντας τους αποκτούν τις συγκεκριμένες συνήθειες).
3. Η διαφορά ενός καλού πολιτεύματος από ένα άλλο λιγότερο καλό (κριτήριο της αγαθής πολιτείας είναι η καλλιέργεια της ηθικής αρετής).
4. Η ομοιότητα που υπάρχει -ως προς την αρχή και τα μέσα- στη γένεση και τη φθορά κάθε αρετής και κάθε τέχνης.
5. Παραδείγματα.
6. **Συμπέρασμα:** Ο ρόλος της παιδείας στην απόκτηση της ηθικής αρετής.
7. Ό,τι συμβαίνει με τις τέχνες συμβαίνει και με τις αρετές: αποχτούμε τα μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα μας ανάλογα με τις πράξεις μας.
8. Οι έξεις γεννιούνται από την επανάληψη όμοιων ενεργειών.
9. Η ανάγκη να φροντίζουμε ώστε οι ενέργειές μας να έχουν συγκεκριμένα (θετικά) χαρακτηριστικά.
10. Η πλήρης αντιστοίχιση έξεων και ενεργειών.
11. Η πολύ μεγάλη σημασία ν' αποκτά κανείς αυτές τις έξεις από την πολύ μικρή ηλικία.

### **γ. Ερμηνευτικά σχόλια:**

• Μαρτυρεῖ δὲ καὶ τὸ γινόμενον ἐν ταῖς πόλεσιν· οἱ γὰρ νομοθεταὶ τοὺς πολίτας ἐθίζοντες ποιοῦσιν ἀγαθοὺς, καὶ τὸ μὲν βούλημα παντὸς νομοθέτου τοῦτ' ἐστίν, ὅσοι δὲ μὴ εὖ αὐτὸ ποιοῦσιν ἁμαρτάνουσιν, καὶ διαφέρει τούτῳ πολιτεία πολιτείας ἀγαθῇ φαύλης: Ο **Αριστοτέλης** παραθέτει ένα επιπλέον επιχείρημα για το συμπέρασμα στο οποίο κατέληξε στην προηγούμενη ενότητα, ότι δηλαδή οι δίκαιοι γίνονται δίκαιοι πράττοντας μόνο δίκαιες πράξεις. Όμοια και οι σώφρονες και οι ανδρείοι. Με άλλα λόγια γίνεται κανείς ηθικός μόνο όταν πράττει ηθικά.

Το επιχείρημα το αντλεί από τον **χώρο της πόλης, καθώς για τον Αριστοτέλη υπάρχει στενή σχέση μεταξύ ηθικής και πολιτικής**. Άλλωστε, μόνο αν ένας άνθρωπος διέπεται από ηθικές αρετές μπορεί να λειτουργήσει σωστά μέσα στην πόλη και ως πολίτης και ως πολιτικός.

Το επιχείρημα που φέρνει ως μαρτυρία («μαρτυρεῖ δὲ») εισάγεται με τον **προσθετικό «καὶ»** («καὶ τὸ γινόμενον») και αφορά το **έργο των νομοθετών**. Βασικός στόχος και επιδίωξή τους είναι να κάνουν τους πολίτες να αποκτήσουν την ηθική αρετή μέσω του εθισμού σε ανάλογες πράξεις και συμπεριφορές («οἱ γὰρ νομοθεταὶ τοὺς πολίτας ἐθίζοντες ποιοῦσιν ἀγαθοὺς,...»). Στο επιχείρημα αυτό εντοπίζεται και η γενικότερη αντίληψη των αρχαίων Ελλήνων ότι το άτομο δεν

λειτουργεί αποκλειστικά και μόνο για χάρη του εαυτού του, αλλά και για χάρη του κοινού καλού. Έτσι και οι νομοθέτες λειτουργούν με βάση τον γνώμονα αυτό. Στην ουσία το επιχείρημα αυτό έχει ως εξής: **αν οι ηθικές αρετές ήταν έμφυτες, όλες οι ενέργειες των νομοθετών να κάνουν τους πολίτες καλούς θα ήταν μάταιες**, αφού όλοι θα γεννιόντουσαν με ή χωρίς αυτές και οποιαδήποτε προσπάθεια δεν θα μπορούσε να μεταβάλει αυτά τα χαρακτηριστικά. Έτσι αποδεικνύεται αφενός ότι οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως και αφετέρου ότι αυτές δεν αποκτώνται αλλιώς παρά μόνο με τη διαρκή άσκηση και την επανάληψη ηθικών πράξεων.

Ωστόσο, ο **Αριστοτέλης** επισημαίνει ότι κάποιοι νομοθέτες πετυχαίνουν τον στόχο τους και κατορθώνουν να βοηθήσουν τους πολίτες στην άσκηση της αρετής με τον τρόπο που πρέπει, ενώ κάποιοι άλλοι αποτυγχάνουν να ασκήσουν σωστά τους πολίτες στην αρετή. Γι' αυτό, άλλωστε, και τα **πολιτεύματα διακρίνονται σε καλά και λιγότερο καλά**.

• **καὶ διαφέρει τούτῳ πολιτεία πολιτείας ἀγαθὴ φαύλης:** Ο **Αριστοτέλης** διακρίνει τα **πολιτεύματα** σε **καλά** και **λιγότερο καλά** και όχι σε καλά και κακά. Παρατηρείται, λοιπόν, ότι η λέξη «**φαύλης**» (που κανονικά «**φαῦλος**» σημαίνει κακός, ευτελής, ασήμαντος) χρησιμοποιείται εδώ με διαφορετική σημασία, έτσι ώστε να ανταποκρίνεται στις αντιλήψεις του φιλοσόφου. Η αναφορά αυτή στη διάκριση των πολιτευμάτων φαίνεται, με την πρώτη ματιά, να μη σχετίζεται με το θέμα του κειμένου και να αποτελεί μια παρέκβαση. Κάτι τέτοιο, όμως, δεν ισχύει, καθώς στόχος του φιλοσόφου είναι να **συνδέσει την αξία των πολιτευμάτων με την αρετή των πολιτών**.

Συγκεκριμένα, ο **Αριστοτέλης** δεν πιστεύει ότι υπάρχουν κακά πολιτεύματα, αφού πρωταρχικός στόχος όλων των νομοθετών, και άρα και των πολιτευμάτων μέσα στα οποία δρουν, είναι να κάνουν τους πολίτες ενάρετους ασκώντας τους στην ηθική αρετή, προκειμένου να φτάσουν στον ύψιστο στόχο, την ευδαιμονία. Το κριτήριο διάκρισης των πολιτευμάτων σε καλά και λιγότερο καλά αφορά τον βαθμό επιτυχίας του έργου των νομοθετών: **όσο δηλαδή πιο κοντά στον στόχο τους φτάνουν, να οδηγήσουν τους πολίτες στην ηθική αρετή, και άρα στην ευδαιμονία, τόσο πιο καλό θεωρείται και το πολίτευμα**. Κύριο έργο των νομοθετών είναι να κάνουν, με τους νόμους, τους πολίτες ηθικούς, ενάρετους, να τους σταθεροποιήσουν στον δρόμο της αρετής για να είναι και η πολιτεία αγαθή.

Εντύπωση μας προκαλεί η σειρά των λέξεων στη φράση αυτή. Η κανονική σειρά θα ήταν: «**διαφέρει τούτῳ πολιτεία ἀγαθὴ πολιτείας φαύλης**». Η ανωμαλία αυτή ίσως να οφείλεται και πάλι στο γεγονός ότι τα κείμενα του **Αριστοτέλη** αποτελούν προσωπικές σημειώσεις, που λειτουργούσαν βοηθητικά στο έργο της διδασκαλίας. Είναι, λοιπόν, εύλογο να εντοπίζουμε κάποια χαρακτηριστικά του προφορικού λόγου.

• **Ἐτι ἐκ τῶν αὐτῶν καὶ διὰ τῶν αὐτῶν καὶ γίνεται πᾶσα ἀρετὴ καὶ φθείρεται:** Ο **Αριστοτέλης** προσθέτει νέο επιχείρημα, με το οποίο δείχνει ότι η αρετή είναι προϊόν εθισμού και η ποιότητά της εξαρτάται από την ποιότητα του εθισμού που την προκαλεί. Η δημιουργία και ο εκφυλισμός της επίκτητης ιδιότητας προκύπτουν από αντίστοιχους λόγους και ποιότητα εθισμού. Έτσι για συγκεκριμένους λόγους και με την κατάλληλη άσκηση οι άνθρωποι κατακτούν την αρετή και ακριβώς για τους αντίθετους λόγους και με την ακατάλληλη άσκηση η αρετή εκφυλίζεται. Ο **Αριστοτέλης** εννοεί μάλλον μια διαδικασία «**δόμησης**» και «**αποδόμησης**» της αρετής ενισχύοντας τη θέση του για τον

**επίκτητο χαρακτήρα της.** Τα ρήματα «γίνεται-φθείρεται» μας παραπέμπουν στο θεμελιώδες αντιθετικό ζεύγος της φιλοσοφικής σκέψης «γένεσις-φθορά». Για τον **Αριστοτέλη**, αυτή ήταν μια φυσική διαδικασία **μονόδρομη**: γένεση → αύξηση → τελείωση → παρακμή → φθορά (αποδίδεται έργο στον **Αριστοτέλη** με τίτλο *Περί Γενέσεως και Φθοράς*). Αυτή, λοιπόν, η διαδικασία ακολουθείται και στις ηθικές αρετές. **Κάθε αρετή** για τους ίδιους λόγους και χρησιμοποιώντας τα ίδια μέσα **γεννιέται και με την καλή εξάσκηση κατακτιέται**, ενώ με την **κακή εξάσκηση χάνεται**.

• ὁμοίως δὲ καὶ τέχνη· ἐκ γὰρ τοῦ κιθαρίζειν καὶ οἱ ἀγαθοὶ καὶ κακοὶ γίνονται κιθαρισταί. Ἀνάλογον δὲ καὶ οἰκοδόμοι καὶ οἱ λοιποὶ πάντες· ἐκ μὲν γὰρ τοῦ εὖ οἰκοδομεῖν ἀγαθοὶ οἰκοδόμοι ἔσονται, ἐκ δὲ τοῦ κακῶς κακοί: Με τη χρήση **αναλογικής απόδειξης** συνεχίζει ο **Αριστοτέλης**, για να δείξει ότι το ίδιο συμβαίνει και στις τεχνικές εργασίες. Χρησιμοποιεί τα ίδια παραδείγματα, που χρησιμοποίησε και στην προηγούμενη ενότητα, αυτά του οικοδόμου και του κιθαριστή γενικεύοντας («οἱ λοιποὶ πάντες»), για λόγους μάλλον συντομίας. Διευκρινίζει με αυτά ότι **η απόκτηση μιας δεξιότητας προϋποθέτει την εξάσκηση του ανθρώπου στο περιεχόμενο της δεξιότητας που επιθυμεί να αποκτήσει**. Έτσι, αν κάποιος αποφάσισε να γίνει οικοδόμος, η άσκησή του δεν μπορεί παρά να είναι στην οικοδομική τέχνη. Το ίδιο και εκείνος που θέλει να γίνει κιθαριστής, θα ασκηθεί στο παίξιμο της κιθάρας. Όμως απλώς η οποιαδήποτε εξάσκηση για την απόκτηση μιας δεξιότητας δεν οδηγεί στο ίδιο αποτέλεσμα, **αλλά η ποιότητα της εξασκήσεως, που προηγείται, καθορίζει την ποιότητα της αποκτημένης δεξιότητας**. Σε αυτό ακριβώς αναφέρεται η συνέχιση του παραδείγματος από τον **Αριστοτέλη**.

• ἐκ γὰρ τοῦ κιθαρίζειν καὶ οἱ ἀγαθοὶ καὶ κακοὶ γίνονται κιθαρισταί. Ἀνάλογον δὲ καὶ οἰκοδόμοι καὶ οἱ λοιποὶ πάντες· ἐκ μὲν γὰρ τοῦ εὖ οἰκοδομεῖν ἀγαθοὶ οἰκοδόμοι ἔσονται, ἐκ δὲ τοῦ κακῶς κακοί: Στην προηγούμενη ενότητα ο **Αριστοτέλης** χρησιμοποιώντας τα παραδείγματα των οικοδόμων και των κιθαριστών είχε υποστηρίξει ότι οι ηθικές αρετές κατακτώνται με τον εθισμό. Σ' αυτή την ενότητα χρησιμοποιώντας τα ίδια παραδείγματα προσθέτει ένα νέο στοιχείο-επιχείρημα: **τη σημασία της καλής («εὖ») και της κακής («κακῶς») άσκησης στην ποιότητα της αποκτημένης επίκτητης ιδιότητας**. Δεν αρκεί, λοιπόν, απλώς να εξασκούμαστε σε μια οποιαδήποτε πράξη, αλλά να εξασκούμαστε σε καλές και σωστές πράξεις. Αυτό το βλέπουμε και στις τέχνες, αλλά και στις ηθικές αρετές. Θα γίνουμε καλοί οικοδόμοι, όχι αν απλώς οικοδομούμε συνεχώς, αλλά μόνο αν εξασκηθούμε στο σωστό χτίσιμο, και καλοί κιθαριστές, όχι αν απλώς παίζουμε συνεχώς κιθάρα, αλλά μόνο αν εξασκηθούμε στο σωστό παίξιμο της κιθάρας. Με τη χρήση του «**επαγωγικού παραδείγματος**» ο **Αριστοτέλης** δείχνει ότι στην πράξη η ποιότητα της άσκησης και της μαθητείας προσδιορίζει την ποιότητα της επίκτητης ιδιότητας. Έτσι φαίνεται να αποδέχεται ότι **η ποιότητα άσκησης και η ποιότητα της επίκτητης ιδιότητας συνδέονται με σχέση αιτίου αποτελέσματος**. Με τη σκέψη αυτή ο **Αριστοτέλης** επιχειρεί να αποδείξει ότι η **ηθική αρετή προϋποθέτει τον εθισμό και η ποιότητα της ηθικής αρετής είναι ανάλογη της ποιότητας του εθισμού**. Θα γίνουμε λοιπόν ηθικά ενάρετοι, μόνο αν εξασκηθούμε σε ηθικά ενάρετες πράξεις σύμφωνα με τους κανόνες της τέλει αρετής.

• Εἰ γὰρ μὴ οὕτως εἶχεν, οὐδὲν ἂν ἔδει τοῦ διδάσκοντος, ἀλλὰ πάντες ἂν ἐγίνοντο ἀγαθοὶ ἢ κακοί: Η ενότητα κλείνει με την επισήμανση του **Αριστοτέλη** ότι για την **καλλιέργεια της ηθικής αρετής απαραίτητη κρίνεται η συμβολή του διδάσκοντος και της διδασκαλίας**, της εκπαίδευσης γενικότερα, γιατί η ηθική ποιότητα του κάθε ανθρώπου προκύπτει όχι απλώς από την άσκηση, αλλά από την ποιότητα της άσκησης που έχει προηγηθεί. Ο δάσκαλος θα δώσει τον προσανατολισμό του ορθού εθισμού διδάσκοντας τους κανόνες της αρετής, τους τρόπους εφαρμογής τους και εκπαιδεύοντας στην ορθή άσκηση. Ο δάσκαλος είναι αυτός που παρακολουθεί και καθοδηγεί τους ανθρώπους στον σωστό εθισμό. Το ίδιο απαραίτητος είναι ο δάσκαλος και στις τέχνες, διότι αυτός θα διδάξει τον ασκούμενο σε μια τέχνη τους κανόνες της και τον σωστό τρόπο εφαρμογής τους.

**Αυτός ακριβώς είναι και ο ρόλος του νομοθέτη στην πόλη:** αποτελεί τον δάσκαλο των πολιτών, ο οποίος χρησιμοποιώντας τα σωστά μέσα, δηλαδή τους σωστούς νόμους, θα διδάξει τους πολίτες τι είναι δίκαιο και τι άδικο, θα ορίσει τους κανόνες της δίκαιης και ηθικής συμπεριφοράς μέσα στην πόλη και θα τους οδηγήσει στην κατάκτηση των ηθικών αρετών και, άρα, στην ευδαιμονία. Επομένως, καταλήγουμε και πάλι στο συμπέρασμα ότι **οι ηθικές αρετές δεν είναι έμφυτες, αφού στην αντίθετη περίπτωση ο ρόλος του δασκάλου θα ήταν μάταιος**. Αντίθετα, οι ηθικές αρετές κατακτώνται με τη σωστή άσκηση, με τη διαρκή επανάληψη ηθικών πράξεων.

• Οὕτω δὴ καὶ ἐπὶ τῶν ἀρετῶν ἔχει: Ο ρόλος των τριών λέξεων «Οὕτω δὴ καὶ» είναι εισαγωγικός στο νέο επιχείρημα του **Αριστοτέλη**. Συγκεκριμένα, το τροπικό επίρρημα «οὕτω», είναι ομοιωματικό προς τα προηγούμενα και δηλώνει αναλογική θεώρηση του θέματος που ακολουθεί. Ο φιλόσοφος χρησιμοποιεί δηλαδή σ' αυτή την ενότητα **αναλογικό συλλογισμό**: όπως για την εκμάθηση των τεχνών είναι απαραίτητος ο εθισμός σε κατάλληλες ενέργειες, έτσι και για την κατάκτηση των ηθικών αρετών έχει σημασία η επανάληψη ίδιων πράξεων («ὁμοίων ἐνεργειῶν»). Με τον συμπερασματικό σύνδεσμο «δὴ» **ανακεφαλαιώνονται** τα προηγούμενα, ενώ ο μεταβατικός σύνδεσμος «καὶ» εισάγει το **νέο επιχείρημα**, με το οποίο δείχνει ότι και στις αρετές ισχύει το ίδιο που συμβαίνει στις τέχνες. Όπως **η κατάλληλη ή η ακατάλληλη άσκηση κάνει τον τεχνίτη καλόν ή κακόν αντίστοιχα, έτσι και η ποιότητα του εθισμού στον χώρο των αρετών καθορίζει την ποιότητα των αποκτημένων αρετών**.

• πράττοντες γὰρ τὰ ἐν τοῖς συναλλάγμασι τοῖς πρὸς τοὺς ἄνθρώπους γινόμεθα οἱ μὲν δίκαιοι οἱ δὲ ἄδικοι, πράττοντες δὲ τὰ ἐν τοῖς δεινοῖς καὶ ἐθιζόμενοι φοβεῖσθαι ἢ θαρρεῖν οἱ μὲν ἀνδρεῖοι οἱ δὲ δειλοί. Ὅμοίως δὲ ἔχει καὶ τὰ περὶ τὰς ἐπιθυμίας καὶ τὰ περὶ τὰς ὀργὰς· οἱ μὲν γὰρ σφόδρονες καὶ πρᾶοι γίνονται, οἱ δ' ἀκόλαστοι καὶ ὀργίλοι, οἱ μὲν ἐκ τοῦ οὕτως ἐν αὐτοῖς ἀναστρέφεσθαι, οἱ δὲ ἐκ τοῦ οὕτως: Ο **Αριστοτέλης** προβαίνει στην παρουσίαση **τριών παραδειγμάτων** για να δείξει ότι, όπως και στις τέχνες, έτσι και στις αρετές η απόκτησή τους γίνεται με τον εθισμό και η ποιότητά τους εξαρτάται από την ποιότητα του εθισμού που προηγήθηκε. Τα παραδείγματα αναφέρονται σε αρετές που συνδέονται με τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι: **1.** συναλλάσσονται μεταξύ τους (κοινωνικές σχέσεις), **2.** αντιμετωπίζουν τις δύσκολες καταστάσεις της ζωής τους και **3.** διαχειρίζονται τις επιθυμίες τους. Επίσης, παρατηρούμε ότι ο φιλόσοφος διακρίνει **δύο αντίθετους**

**τρόπους συμπεριφοράς: ο ένας οδηγεί στην κατάκτηση των ηθικών αρετών, ενώ ο άλλος όχι.**

Ειδικότερα, το πρώτο παράδειγμα «πράττοντες γὰρ τὰ ἐν τοῖς συναλλάγμασι τοῖς πρὸς τοὺς ἀνθρώπους γινόμεθα οἱ μὲν δίκαιοι οἱ δὲ ἄδικοι» αναφέρεται στις κοινωνικές σχέσεις των ανθρώπων. Ο τρόπος με τον οποίο οι άνθρωποι μαθαίνουν να συναλλάσσονται, αυτός καθορίζει και την ποιότητα του χαρακτήρα τους ως προς αυτό. Αν μαθαίνουν να είναι δίκαιοι στις συναλλαγές τους, γίνονται δίκαιοι, αν όχι, άδικοι. Η διαμόρφωση του ήθους γίνεται υπόθεση του ίδιου του ανθρώπου, ο οποίος και έχει την ευθύνη των πράξεων του.

Με το δεύτερο παράδειγμα «πράττοντες δὲ τὰ ἐν τοῖς δεινοῖς καὶ ἐθιζόμενοι φοβεῖσθαι ἢ θαρρεῖν οἱ μὲν ἀνδρείοι οἱ δὲ δειλοὶ» ο **Αριστοτέλης** δείχνει ότι ο τρόπος με τον οποίο οι άνθρωποι μαθαίνουν να αντιμετωπίζουν τις δύσκολες και αντίζοες καταστάσεις στη ζωή τους, διαμορφώνει τη στάση και τη συμπεριφορά τους. Έτσι αν μαθαίνουν να αντιμετωπίζουν ψύχραιμα και με σθένος τις δυσκολίες χωρίς να αγνοούν τους κινδύνους, γίνονται ανδρείοι, αν όχι, δειλοί.

Τέλος, το τρίτο παράδειγμα παραπέμπει στις επιθυμίες και στα ανθρώπινα πάθη. «Ὅμοίως δὲ καὶ τὰ περὶ τὰς ἐπιθυμίας ἔχει καὶ τὰ περὶ τὰς ὀργάς· οἱ μὲν γὰρ σόφρονες καὶ πρᾶοι γίνονται, οἱ δ' ἀκόλαστοι καὶ ὀργίλοι, οἱ μὲν ἐκ τοῦ οὕτως ἐν αὐτοῖς ἀναστρέφεσθαι, οἱ δὲ ἐκ τοῦ οὕτως». Με αυτό ο **Αριστοτέλης** εξηγεί ότι ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζουν οι άνθρωποι τον ίδιο τον εαυτό τους και μάλιστα τις επιθυμίες και τις ορμές τους, καθορίζει τον χαρακτήρα τους. Αν μαθαίνουν να τιθασεύουν και να εκλογικεύουν τις επιθυμίες και τις ορμές τους, γίνονται συνετοί και πράοι, αν όχι, ασύδοτοι και οξύθυμοι.

Συνεπώς, ο τρόπος με τον οποίο οι άνθρωποι διαχειρίζονται τα τρία αυτά πεδία εκδήλωσης της συμπεριφοράς τους είναι καθοριστικός για την ηθική ποιότητά τους.

Συνοπτικά τα παραδείγματα μπορούν να παρουσιαστούν με τον ακόλουθο πίνακα:

| Τομείς συμπεριφοράς              | Μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα |
|----------------------------------|-------------------------------|
| Συναναστροφή με άλλους ανθρώπους | δίκαιοι ≠ άδικοι              |
| Όσα προξενούν φόβο               | ανδρείοι ≠ δειλοί             |
| Επιθυμίες                        | σόφρονες ≠ ακόλαστοι          |
| Όσα προξενούν οργή               | πράοι ≠ οργίλοι               |

Καλό είναι να επισημανθεί ότι ο **Αριστοτέλης** με το «ἐν αὐτοῖς», το οποίο είναι ουδετέρου γένους, αναφέρεται στους τομείς συμπεριφοράς των ανθρώπων και όχι στους ίδιους τους ανθρώπους. Συγκεκριμένα, αναφέρεται στο «ἐν τοῖς συναλλάγμασι», στο «ἐν τοῖς δεινοῖς», στο «περὶ τὰς ἐπιθυμίας» και στο «περὶ τὰς ὀργάς».

• σόφρονες-ἀκόλαστοι. πρᾶοι-ὀργίλοι:

✱ «**Σόφρονες**»: είναι αυτοί που δείχνουν εγκράτεια και αντιστέκονται στις επιθυμίες τους, ενώ κρατιούνται συστηματικά μακριά από τις σωματικές ηδονές.

✕ **«Ἀκόλαστοι»:** αυτοί αντίθετα, αφήνονται στις επιθυμίες και στις σωματικές ηδονές ξεπερνώντας τα όρια του μέτρου.

✕ **«Προῖοι»:** είναι οι άνθρωποι που αντιδρούν συγκρατημένα και με ηρεμία στα συναισθήματα οργής.

✕ **«Ὀργίλοι»:** αυτοί αντίθετα, δεν μπορούν να χαλιναγωγήσουν την οργή τους, ξεσπούν και αντιδρούν με βίαιο πολλές φορές τρόπο.

• **γινόμεθα-γίνονται-πράττοντες-ἐθιζόμενοι:** Με τη χρήση των ρηματικών τύπων που αναφέρονται σε **πράξεις:** «γινόμεθα-γίνονται-πράττοντες-ἐθιζόμενοι» δηλώνεται **ἐνέργεια**, ενώ ο **ἐνεστώτας** δηλώνει την **επανάληψη**. Έτσι, δίνεται η ευκαιρία στον **Αριστοτέλη** να αποδείξει τον **βαθμιαίο τρόπο κατάκτησης** της αρετής, καθώς και ότι και οι ἔξεις, όπως και οι αρετές, δεν υπάρχουν εκ φύσεως, αλλά είναι αποτελέσματα κάποιων ενεργειών.

### Ο χαρακτήρας της αρετής:

Από τα παραπάνω γίνεται αντιληπτό ότι ο **Αριστοτέλης** δίνει **κοινωνικό χαρακτήρα στην αρετή**. Αυτό προκύπτει απ' το ότι τόσο η αρετή της δικαιοσύνης όσο και της σωφροσύνης και της πραότητας σχετίζονται με τις καθημερινές δραστηριότητες του ανθρώπου, αντανακλούν στον κοινωνικό περίγυρο και ρυθμίζουν τις διαπροσωπικές μας σχέσεις. Η κοινωνία είναι άλλωστε αυτή που θα κρίνει και θα αξιολογήσει ποια πράξη ή ποιος άνθρωπος είναι ηθικός.

• **Καὶ ἐνὶ δὴ λόγῳ ἐκ τῶν ὁμοίων ἐνεργειῶν αἱ ἔξεις γίνονται. Διὸ δεῖ τὰς ἐνεργείας ποιάς ἀποδιδόναι· κατὰ γὰρ τὰς τούτων διαφορὰς ἀκολουθοῦσιν αἱ ἔξεις:** Από τα παραδείγματα που προηγήθηκαν γίνεται φανερό ότι γίνεται κανείς ανδρείος κάνοντας κατ' επανάληψη ανδρείες πράξεις και γενικότερα γίνεται κανείς φορέας μιας αρετής κάνοντας τις πράξεις που θα κάνει, όταν θα είναι πια φορέας αυτής της αρετής. Βέβαια, όπως ήδη έχει αναφέρει ο **Αριστοτέλης**, προκειμένου να αποκτήσει κανείς μια αρετή, δεν είναι αρκετό να κάνει απλώς ξανά και ξανά τέτοιου είδους πράξεις, πράξεις δηλαδή που προσιδιάζουν στη συγκεκριμένη αρετή (δεν θα γίνει π.χ. κανείς ανδρείος συμμετέχοντας απλώς σε κάθε επικίνδυνη κατάσταση, ούτε δίκαιος πράττοντας απλώς πλήθος δικαιοπραξιών). Οφείλει επιπλέον να φροντίζει να δίνει και κάποια **ποιότητα στις ἐνέργειές** του αυτές: οι πράξεις, οι ἐνέργειες που θα γεννήσουν την αρετή πρέπει να είναι ίδιες με τις ἐνέργειες που το άτομο θα κάνει, όταν θα είναι πια κάτοχος της αρετής· απλώς τότε οι ἐνέργειές του, οι πράξεις του αυτές θα είναι πολύ πιο εύκολες και ποιοτικά πολύ ανώτερες.

Εύλογα λοιπόν καταλήγει ο **Αριστοτέλης** στην αποδεικτέα θέση ότι **τα μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα μας, είτε αυτά είναι καλά είτε κακά, διαμορφώνονται μέσα από τη συστηματική επανάληψη ομοίων ενεργειών**. Γι' αυτό και πρέπει οι ἐνέργειές μας να έχουν συγκεκριμένη ποιότητα.

### Ο όρος «ἔξις»:

Στην ενότητα αυτή εμφανίζεται μια νέα έννοια, η «ἔξις». Η λέξη αυτή ετυμολογικά παράγεται από το θέμα του μέλλοντα του ρήματος «ἔχω» και συγκεκριμένα από το **σεχ-** < **heχ-** < **ἐχ** + την παραγωγική κατάληξη **-σις**, η οποία δηλώνει **ἐνέργεια**.

**Αρχική σημασία** της λέξης είναι το να **κατέχει κανείς συνέχεια κάτι που έχει αποκτήσει**.

Για τον Αριστοτέλη η λέξη απέκτησε **ηθικό περιεχόμενο**: είναι τα **μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα μας, που αποκτιούνται με την επίμονη άσκηση και την επανάληψη συγκεκριμένων ενεργειών**. Οι «ἔξεις» είναι ένα από τα «γινόμενα ἐν τῇ ψυχῇ». Τα άλλα δύο είναι τα πάθη και οι δυνάμεις. Πάθη (π.χ. επιθυμία, οργή, φόβος, χαρά, φιλία, μίσος) είναι όσα έχουν ως αποτέλεσμα την ευχαρίστηση ή τη δυσαρέσκεια. Οι δυνάμεις είναι οι δυνατότητες συμμετοχής στα πάθη, οι οποίες δεν αρκούν από μόνες τους για να χαρακτηριστεί κανείς καλός ή κακός, αλλά πρέπει να γίνουν μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα του. Τα μόνιμα αυτά στοιχεία αποκτιούνται με την επανάληψη μιας πράξης, που συνιστά την «ἔξιν». Ακριβώς ότι η «ἔξις» **απορρέει από εθισμό** και δεν είναι κάτι έμφυτο φαίνεται και από τη χρήση του ρήματος «γίνονται», το οποίο δείχνει ότι η «ἔξις» προκύπτει μέσα από **μία διαδικασία**, από ένα βαθμιαίο τρόπο διαμόρφωσής της και κατάκτησής της από τον άνθρωπο.

Σήμερα η λέξη έχει αποκτήσει **ψυχολογικό περιεχόμενο** και είναι η **συνήθεια** ως αποτέλεσμα επανάληψης, μάθησης ή συνεχούς επίδρασης του ίδιου παράγοντα.

• Διὸ δεῖ τὰς ἐνεργείας ποῖας ἀποδιδόναι· κατὰ γὰρ τὰς τούτων διαφορὰς ἀκολουθοῦσιν αἱ ἔξεις: Και σ' αυτό το σημείο καθοριστικός είναι ο ρόλος της **επανάληψης**, που πρέπει να γίνεται με **ποιότητα**, ώστε να προσδίδει την ανάλογη ποιότητα και στα μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα μας. Επειδή η ἔξις είναι ουδέτερη έννοια, μπορεί να είναι καλή, αλλά και κακή, η ποιότητα του εθισμού που την προκαλεί είναι καθοριστική για τη δική της ποιότητα. Γι' αυτό θεωρεί αναγκαίο («δεῖ») ο **Αριστοτέλης** να φροντίζουμε για την ποιότητα των ενεργειών που οδηγούν στην ἔξιν. Ο φιλόσοφος επανέρχεται στην άποψή του ότι **ενάρτετες πράξεις λέγονται όχι μόνον αυτές που μοιάζουν με τις πράξεις των ενάρτετων ανθρώπων, αλλά αυτές που γίνονται και με τον τρόπο που τις κάνουν οι ενάρτετοι άνθρωποι**. (Για τους αναγκαίους όρους ώστε να χαρακτηριστεί μία πράξη ενάρτετη βλέπε ενότητες 12η και 15η των *Ηθικών Νικομαχείων*).

• Ὁ μὲν μικρὸν οὖν διαφέρει τὸ οὕτως ἢ οὕτως εὐθὺς ἐκ νέων ἐθίζεσθαι, ἀλλὰ πάμπαν, μᾶλλον δὲ τὸ πᾶν: Όπως και ο δάσκαλός του ο **Πλάτωνας**, ο **Αριστοτέλης** τόνισε και ξανατόνισε τη μεγάλη σημασία που έχει η **παιδεία και η αγωγή για την ιδιωτική (= προσωπική) και για τη δημόσια (= κοινωνική) ζωή του ατόμου**. Και όλα αυτά βέβαια, γιατί πίστευε πως με την παιδεία και την αγωγή, η οποία **εθίζει το άτομο σε συγκεκριμένους τρόπους συμπεριφοράς**, το άτομο βοηθιέται στην **απόκτηση της αρετής** που είναι προϋπόθεση για την **ευδαιμονία** τη δική του και της πόλεως. Δύο πράγματα αισθάνθηκε πως έπρεπε να τονίσει με ιδιαίτερη έμφαση: **α.** την πρωτεύουσα σημασία της παιδείας και της αγωγής, και **β.** ότι όσο πιο νωρίς αρχίσει η παιδεία και η αγωγή, τόσο πιο πολλές θα είναι οι ελπίδες να αποδειχτούν αυτές αποτελεσματικές και γόνιμες.

Ειδικότερα, ο **Αριστοτέλης** θεωρεί ότι ο εθισμός και η απόκτηση μόνιμων στοιχείων του χαρακτήρα μας έχει πολύ μεγάλη παιδαγωγική αξία. Γι' αυτό και εισάγει στην ενότητα αυτή το **παιδαγωγικό του σχόλιο**. Θεωρεί λοιπόν, ότι ο άνθρωπος πρέπει να **συνηθίζει από μικρός σε ηθικές ενέργειες**, για να φτάσει στην κατάκτηση των ηθικών αρετών. Μάλιστα, αυτή η διεργασία πρέπει να ξεκινήσει από πολύ μικρή ηλικία, γιατί τότε συντελείται η διαμόρφωση της ηθικής του συνείδησης. Το φυσικό, οικογενειακό και κοινωνικό περιβάλλον του παιδιού

παίζει καθοριστικό ρόλο στη σωματική, συναισθηματική, ψυχική και πνευματική ανάπτυξή του. Επιπλέον, επειδή η διαδικασία αυτή απαιτεί πολύ χρόνο, κρίνεται σωστό να ξεκινήσει όσο γίνεται πιο νωρίς. Οι παιδαγωγικές αυτές αντιλήψεις του Αριστοτέλη συμφωνούν με τις σύγχρονες και φαίνεται ότι έπαιξαν και παίζουν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της σύγχρονης αντίληψης για την αγωγή.

### Παράλληλα κείμενα

#### Παράλληλο κείμενο 1: Ιωάννης Δαμασκηνός, Βαρλαάμ και Ἰωάσαφ, 290-292

Η παραπάνω προσέγγιση είναι κάτω από την επίδραση της αριστοτελικής ηθικής διδασκαλίας. Ωστόσο, κατά τον **Ιωάννη Δαμασκηνό** μόνον η ηθική αρετή θεωρείται έμφυτο-εγγενές στοιχείο της ανθρώπινης φύσης, ενώ «τα πάθη της κακίας, που δεν είναι κάτι έμφυτο στον άνθρωπο», αποκτώνται, εγκαθίστανται στην ψυχή με τον εθισμό. Η αρετή, λοιπόν, είναι «φύσει» και έχει ως προέλευση τον Θεό, ως πηγή όλων των αγαθών, ενώ το κακό είναι η απουσία του αγαθού, είναι μια «παρά φύσιν» κατάσταση. Ο άνθρωπος, επομένως, μόνο με τη δική του θέληση, παρακούοντας το θέλημα του Θεού, απομακρύνεται από το αγαθό και έτσι εμφανίζεται το κακό. Επομένως, το κακό είναι η «παρά φύσιν» εκούσια εκτροπή, η χριστιανική «αμαρτία». Επίσης, ενώ κατά τον **Αριστοτέλη** τα «πάθη» -οι συναισθηματικές καταστάσεις και αντιδράσεις του ανθρώπου- δεν έχουν από μόνα τους ηθική διάσταση, στον **Ιωάννη τον Δαμασκηνό** παρουσιάζονται ως πηγή της αμαρτίας και του κακού.

#### Παράλληλο κείμενο 2: Ευάγγελος Παπανούτσος, «Εθισμός και επίγνωση»

Η συγκεκριμένη εκδοχή της έννοιας του εθισμού, όπως την περιγράφει ο **Παπανούτσος**, δεν συνάδει με την αριστοτελική αντίληψη του εθισμού. Βέβαια, και στο **Αριστοτέλη** οι έξεις είναι αποτέλεσμα ενεργειών και μάλιστα επαναλαμβανόμενων ενεργειών· ωστόσο η διαδικασία του εθισμού αποτελεί μια συνειδητή και αυτόβουλη διαδικασία ώστε με την επίμονη άσκηση να διαμορφωθούν βαθμιαία τα -αντίστοιχα προς τις πράξεις- μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα του. Αντίθετα, στη θεωρία της μάθησης που περιγράφει ο **Ε. Παπανούτσος** γίνεται λόγος για εξαρτημένες αντανακλαστικές αντιδράσεις, οι οποίες λειτουργούν εντελώς αυτόνομα και αυτόματα, για μια νευροφυσιολογική λειτουργία του ανθρώπινου εγκεφάλου, η οποία -σύμφωνα με της χολή του **Παβλόφ** και, ευρύτερα, τη θεωρία του συμπεριφορισμού- ερμηνεύει τις ανθρώπινες αντιδράσεις και μπορεί να αξιοποιηθεί στους τομείς της αγωγής και της ψυχολογίας. Ο εθισμός, όπως τον περιγράφει ο **Ε. Παπανούτσος**, υπεραπλουστεύει την ανθρώπινη συμπεριφορά και, ουσιαστικά, απορρίπτει την ύπαρξη συνειδητής έλλογης δράσης και ελεύθερης προσωπικής βούλησης, καταλήγοντας σε μια μηχανιστική θεώρηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς.